

Սամվել Մուրադյան, Հովհաննես Շիրազ. քանաստեղծը, մարդը, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, գիրք Ա, 2012, 576 էջ, գիրք Բ, 2016, 408 էջ:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Մուրադյանի՝ Հովհաննես Շիրազի (1915-1984) կյանքի և ստեղծագործության քննությանը նվիրված երկհատոր մենագրությունն արժանի նվեր է XX դարի հայ բանաստեղծական արվեստի մեծագույն դեմքերից մեկի ծննդյան 100-ամյակին: Նախ այն հեղինակի հոգու պարտքն է բանաստեղծի հիշատակի առջև՝ որպես նրա իսկ հանձնարարականի իրականացում (Ա, էջ 46): Միաժամանակ, դա նաև գրականագետի երկու ուսուցիչների՝ Հր. Թամրազյանի և Էդ. Ջրբաշյանի պատգամն է:

Սույն մենագրությունը համարված ու համակարգված շարունակությունն ու ամփոփումն է Շիրազի կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված Ս. Մուրադյանի նախորդ ուսումնասիրությունների, որոնք տեղ են գտել նրա «Գրական հանգրվանների» երեք հատորներում: Այն ընդգրկում է նաև բանաստեղծի հրատարակություններից դուրս մնացած գրավոր և բանավոր որոշ ելույթներ:

Ա գրքում զետեղված «Հովհաննես Շիրազ երևույթը» և Բ գրքի «Մուտք» բաժիններն ունեն որոշակի նպատակ. առաջինը բանաստեղծի մարդկային ու գրողական խառնվածքի ընդհանուր բնութագիրն է հայ և համաշխարհային գրականության համապատկերում, երկրորդն ապահովում է կապը երկու հաջորդական հատորների միջև: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի բնորոշ խորագիր և արձարձում է գերազանցապես մեկ հիմնախնդիր, թեև երբեմն մատնացույց են արվում նաև առնչակից խնդիրները և թեմատիկ-գաղափարական ու ժանրային ներթափանցումները: Ընդ որում՝ հեղինակը բանաստեղծին կենդանի գույներով ներկայացնելու և նրա միասնական քնարական աշխարհը մասնատելով չաղավաղելու նպատակով հրաժարվել է նրա կյանքն ու ստեղծագործությունը թեմատիկ բաժանմամբ քննելու ավանդական եղանակից: Ա գրքում Ս. Մուրադյանը կիրառել է Շիրազի գրական ժառանգության վերլուծության այնպիսի եղանակ, որը մի կողմից երկերը գնահատում է ստեղծման ժամանակի մեջ՝ որպես դարաշրջանի գեղարվեստական արձագանք, մյուս կողմից՝ դրանք՝ որպես մնայուն գեղարվեստական արժեքներ, դիտարկում ժամանակից դուրս: Այսպիսով՝ հաշվի են առնվել

երկերի գաղափարական-բովանդակային – ժանրային, լեզվական ու ոճական յուրահատկությունները, քնարականի և էպիկականի հարաբերակցությունը, որով առավել ընկալելի ու տեսանելի են դառնում գրողի անհատականությունն ու ինքնատիպ պատկերավոր մտածողությունը:

Շիրազյան ստեղծագործությունները ներկայացվում են կենսագրական նյութի և բանաստեղծի ապրած ժամանակաշրջանի գրական կյանքի լայն ընդգրկումով: Սկզբունքային այդ մոտեցմամբ Շիրազը հառնում է իբրև ժամանակի գրական հզոր ընդդիմություններից մեկը: Նա, իհարկե, քաղաքական գործիչ չէր, այլ նուրբ ու խոր, ինչպես նաև հզոր քնարերգու, համամարդկային արժեքներ ստեղծած ճշմարիտ ժողովրդական բանաստեղծ: Խորհրդային միակուսակցական համակարգում հենց նա քաղաքացիական խիզախ կեցվածք դրսևորեց հայ ժողովրդի համար այսօր ևս հույժ արդիական հնչեղություն ունեցող հիմնախնդիրների հանդեպ: Ս. Մուրադյանը հստակորեն առանձնացրել է բանաստեղծի գործունեությանն առավել բնորոշ երկու հատկանիշ.

- ա) «հայոց լեզվի և դրանով իսկ հայության պահպանության համար մարտնչող, ձուլման վտանգի դեմ անզիջում պայքարող» մեծ բանաստեղծ ու քաղաքացի, որն անվեհեր զինվորի նման երբեք չնահանջեց իր դիրքերից ու սկզբունքներից.
- բ) Խորհրդային Հայաստանում հենց նրա ստեղծագործություններով մարդկանց գիտակցության մեջ գեղարվեստորեն առարկայացավ հայոց տարերային պահանջատիրությունը:

Ազգապահ Շիրազը հայրենիքի արժևորումը դարձրեց նրա գնահատության գլխավոր չափանիշ և գերխնդիր համարեց Հայաստանին ու հավաքական հայությանը սպառնացող վտանգների կանխումը, հայրենասիրական ավանդույթների պահպանումն ու սերնդեսերունդ փոխանցումը: Ինչպես գրում է հեղինակը «իրականում ազգապահ այդ բանաստեղծն ապրեց բոլոր սրբացված նահատակների վարքով՝ կրելով նույնիսկ ավելի ծանր չարչարանքներ ու նվաստացումներ, քան ընդդեմ խավարի ու հանուն գաղափարի մարտիրոսված ու սրբացված նահատակ-վկաները, ապրեց իր կոչմանը ու սրբազան իդձերին, հայության ու ամբողջ մարդկության արդարության, խաղաղության երազանքին հավատարիմ՝ երբեք չմտածելով վայելքի, փառքի ու բարեկեցության մասին» (Բ, էջ 9):

Հրապարակելով հայտնի ու անհայտ շատ անուններ, անդրկուլիսային բազմաթիվ խարդավանքներ և Շիրազի հանդեպ ունեց կողմից թույլ տրված նենգ արարքներ՝ Ս. Մուրադյանն ուրվագծում է այն տհաճ մթնոլորտը, որում նա ապրել և ստեղծագործել է: Դրա հետևանքով նրա ժառանգների մոտ պահվող բազմաթիվ անտիպ բանաստեղծություններից ու հազարավոր նամակներից բացի՝ «ցրված են շիրազյան մասունքները. դրանք, խմբագրություններում ու հրատարակչություններում կորած մեքենագիր ամբողջական

գործեր են, գրքերի, հրավիրատոմսերի, լուսանկարների վրա մակագրություններ և այլն» (Բ, էջ 39):

Ա գիրքը գրողի ստեղծագործական ճանապարհի ու անհատականության կայացման, Երևանի պետական համալսարանում ուսումնառության, քնարերգության բարձունքների նվաճման և մի շարք պոեմների գիտական բնութագիրն է, իսկ Բ գիրքը սկսվում է կենսագրական ու բանասիրական բնույթի մի շարք կարևոր մանրամասների ճշգրտումներով, որոնց հեղինակը զուգահեռում է և համադրում Շիրազի հայրենասիրական, խոհական ու սիրային քնարերգության շահեկան վերլուծությունը, կատարում բազմաթիվ բացահայտումներ բանաստեղծի կյանքում էական դեր խաղացած կանանց կերպավորման վերաբերյալ, ներկայացնում շիրազյան քառյակների ընդարձակաձավալ ու հարուստ աշխարհը՝ պոետիկայի և տաղաչափության հանգամանակից բնորոշումներով:

Շիրազի հայրենասիրության առնչությամբ Ս. Մուրադյանը գրում է, որ նա մեր ժողովրդի «ազգային մտածողության ու հոգեբանության ձևավորողն էր, հայոց պահանջատիրության, պատմական արդարության վերականգնման և աշխարհացիր հայության՝ հայրենի հողերի վրա համախմբելով Հայաստանը հզորացնելու, սփյուռքում հայոց լեզվապահպանության ու ազգապահպանության հզոր պատգամախոս բանաստեղծը: Բայց եթե նրա պատգամները չհամընկնեին արդարության ժողովրդական ըմբռնումներին..., չունենային գեղարվեստական հանդերձ, այդ բանաստեղծը չէր ունենա ներգործուն ուժ և չէր արժանանա համընդհանուր անափ սիրո» (Բ, էջ 12-13): Հիրավի, իր քաղաքացիական խիզախ դիրքորոշմամբ ու ստեղծագործական գործունեությամբ նա շարունակեց Խ. Աբովյանի, Ղ. Ալիշանի, Մ. Պեշիկթաշյանի, Բաֆֆու, Պատկանյանի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Միամանթոյի ու Վարուժանի, Տերյանի ու Չարենցի ավանդույթները, բոլոր նրանց, ում հետ սերտորեն կապված էր գեղարվեստական մտածողությամբ ու գրական ազգակցությամբ: Այսուհանդերձ, որպես իր մեծ նախորդների ազնիվ ժառանգորդ, նա իր ինքնատիպությամբ ու երկերի ներգործուն արվեստով մեծ ազդեցություն ունեցավ թե՛ հայրենիքում և թե՛ հայկական սփյուռքի միլիոնավոր մարդկանց գիտակցության վրա:

Ս. Մուրադյանը ճշգրտում է բանասիրական կարևոր մի խնդիր՝ Շիրազի ծննդյան տարեթիվը (1915 թ. ապրիլի 27 և ոչ թե 1914 թ., երբ հունիսին ծնվել էր նրա Մանիկ քույրը), արժևորում է «Քնար Հայաստանի» երեք ժողովածուների խոհական ու հայրենասիրական բանաստեղծությունները, կանգ առնում Հայրենական մեծ պատերազմի շրջանի նրա հզոր քնարերգության վրա:

Շիրազյան նյութը, սակայն, գերառատ է, իսկ սպառելն անհնար: Ինչպես դիպուկ նկատում է Ս. Մուրադյանը, բանաստեղծի համար սերունդներին հայրենիքի արժևորմամբ դաստիարակելու սրբազան առաքելությունը, հայրենադարձության խրախուսումը, պատմական արդարության վերականգնումն ու ցեղասպանության դատապարտումը դառնում են գերխնդիր:

Մենագրությունում յուրատեսակ նշանակություն են ձեռք բերում շատ երկերի տպագրության հետ կապված արգելքների, խափանումների, անհարկի կրճատումների և դրանց կապակցությամբ բանաստեղծի անթաքույց ցասման մասին նշումները, որոնք դառնում են հետաքրքիր ծանոթագրություններ և մեկնություններ:

Իհարկե, ընթերցողի համար մեծ կարևորություն ունի Շիրազի մարդկային դրաման՝ պայմանավորված նրա որք մանկության ու կյանքի վաղ տարիների մաքառումներով և ինքնահաստատմամբ: Բ գրքի «Մերը բանաստեղծի կյանքում և քնարերգության մեջ» գլխում անդրադառնալով Շիրազի սիրային ստեղծագործություններին՝ Ս. Մուրադյանը կենտրոնանում է 1984 թ. տպագրված նրա երկերի ժողովածուի երրորդ հատորի վրա, որն ամբողջովին նվիրված է մարդկային հոգու բարձրագույն ճախրումին՝ սիրուն: Ընդ որում՝ հեղինակի վերլուծական խոսքը գերծ է նկարագրողականությունից և առավել համոզիչ է դառնում գիտատեսական համարձակ ընդհանրացումների շնորհիվ: Որպես այդպիսին կարելի է մատնանշել թեկուզ այն, որ նա, զուգահեռելով նաև Իսահակյանի ու Տերյանի սիրերգության օրինակները, ընդգրկուն հայացքով տարբերակված է քննարկում «Սիրո քնարերգականը», «Սիրո գուսանականը» և «Սիրո էպիկականը» բաժինները՝ վաղ տարիքում սիրո անմիջական բուռն զգացմունքներից ծնված բանաստեղծությունները, և հասուն տարիքում գրվածները՝ որպես սիրո «քաղցր տանջանքի ու դառը բերկրանքի» վերհուշի արտահայտություն: Կարևոր են նաև նախորդ դարասկզբին ծավալված հեթանոսական գրական շարժման՝ շիրազյան արձագանքների գրականագիտական մեկնությունները:

«Սիամանթո և Խջեզարե» քնարաէպիկական պոեմը Ս. Մուրադյանը վերլուծում է դրա ստեղծագործական պատմության, տասնհինգ հրատարակությունների զուգադրական քննությամբ, իսկ «Քնար համամարդկային» խորագրով սիրային բանաստեղծությունները դիտարկում «Սիրանամե», «Լեյլի և Մեջնուն» մեծակտավ երկերին զուգահեռ: «Կնոջ մասին բանաստեղծի ընդհանուր պատկերացումները, գրքերից բացի,– նշում է նա,– հիմնականում ձևավորվել էին կյանքի ճանապարհին հանդիպած յուրաքանչյուրից ստացած տպավորություններով» (Ա, էջ 125): Անվիճելի է, որ Շիրազը Սայաթ-Նովայի և աշխարհի մյուս մեծ սիրերգակների նման կերպավորելով անմահացրել է մահկանացու կանանց:

Հեղինակը, սակայն, մտահոգ է մի հարցով, որը մեզ ևս անտարբեր չի թողնում: Դա Շիրազին բառիս ոչ դրական իմաստով աշուղ համարելու միտումն է: Նա ոչ թե մերժում է աշուղագուսանական արվեստի հետ Շիրազի առնչությունները, այլ գիտականորեն հիմնավորում դրանց անհրաժեշտությունը հենց բանաստեղծի տեսակետից, համոզիչ ձևով ցույց տալիս, թե ինչու էր մտքի համամարդկային թռիչքներով օժտված «Բիրլիականների» հեղինակը հանրամատչելիության պահանջով երբեմն ձևականորեն «իջնում» ժողովրդագուսանականի մակարդակի և անգամ 1940 թ. հրատարակած «Երգ

Հայաստանի» ժողովածուի բաժիններից մեկը վերնագրել «Աշըղ Շիրազ»:

Բ գրքում մի ընդարձակ գլուխ նվիրված է Շիրազի քառյակների բնութագրությանը: Այստեղ ևս Մ. Մուրադյանը քննական հայացքով է վերլուծել նրա այդ ժանրաձևով գործերը՝ դրանց բովանդակության ու արվեստի հարցերը քննելով Օմար Խայյամի, Բաբա Թահերի, Աֆգելեդդին Խաղանիի, հայկական ժողովրդական խաղիկների, Մայաթ-Նովայի ու Աբովյանի բայաթիների և հատկապես Թումանյանի ու Չարենցի քառյակների համատեքստում՝ բացահայտելով այն բովանդակային ու ձևական նորությունները, որոնցով բնորոշվում է շիրազյան բանաստեղծական մտածողությունը: Այս պարագայում Մ. Մուրադյանն իրավացիորեն գնահատության չափանիշ է ընդունել ոչ թե քանակական առավելությունը, այլ գեղարվեստական որակը և հմուտ վերլուծությամբ ցույց է տվել, թե նախորդների ավանդույթները զարգացնելով Շիրազն ինչ քառյակներ է ստեղծել դասական այդ ժանրով՝ փոքրածավալ երկերում խտացնելով մեր ժողովրդի բարոյական բարձր ըմբռնումներն ու առողջ, համամարդկային կենսափիլիսոփայությունը:

Շիրազի տաղանդը փայլատակել է նաև պոեմներում, որոնց բովանդակության և արվեստի գիտատեսական հանգամանալից քննությունը կատարել է հեղինակը: Ա գրքի «Պոեմների աշխարհը», «Բիրլիական շնչառությամբ», «Պատմական հիշողության ճիչը» գլուխներում դիտարկված է դրանց մեծ մասը, իսկ Բ գրքում ներկայացվում են միայն «Անի» և «Թոնդրակեցիները» պոեմները: Ի դեպ, մենագրության գլխավոր արժանիքներից է և այն, որ Շիրազի՝ «Տիգրան Մեծի վիշտը և հավերժությունը», «Հայոց դանթեականը», «Անի» և «Թոնդրակեցիները» պոեմների մասին հայ իրականության մեջ ասվում է առաջին լուրջ ու ծանրակշիռ գրականագիտական խոսքը, ինչը կողմնորոշիչ է լինելու հետագա ուսումնասիրողների համար:

Հեղինակը 1960-ական թթ. սկզբներից ականատես է եղել Հայոց ցեղասպանությունը պատկերող «ողբամունչ դատաստանամատյանի»՝ «Հայոց դանթեական»-ի լրամշակման գործընթացին և նրա ստեղծագործական ու հրատարակման պատմության մասին հաղորդում է արժանահավատ տեղեկություններ: Միաժամանակ նա կատարում է պոեմի գրականագիտական համակողմանի վերլուծություն՝ մեկնաբանելով ողբերգականի գեղարվեստականացմանն առնչվող բազմաթիվ խնդիրներ: Հայ գրականագիտության պատմության մեջ նա է տալիս դանթեականի երկու՝ չարենցյան և շիրազյան ըմբռնումների հստակ բնորոշումները՝ ընդհանրությունների և տարբերությունների դիպուկ մատնանշումով:

Այս և պատմական թեմայով գրված շիրազյան մյուս երկերը քննելիս հեղինակը հենվել է առհասարակ պատմագեղարվեստական երկի պատմության ու տեսության հիմնախնդիրների վրա, նորովի արձարծել պատմական անցուդարձերի, փաստերի գեղարվեստական պատկերման և պատմական անձնավորություններին որպես պատկերվող դարաշրջանում գործած լիարժեք ու համոզիչ կենդանի մարդկային բնավորություններ կերպավո-

րելու շիրագյան արվեստի յուրահատկությունները: Նա համոզությամբ է պարզաբանել մասնավորապես հայոց պատմության՝ նորագույն ժամանակների համար արդիական նշանակություն ունեցող կարևորագույն դրվագների գեղարվեստականացմանն առնչվող խնդիրները:

1950-ական թվականներին գրված Շիրագի «Անի» և «Թոնդրակեցիները» քույր պոեմների միայն վերջերս հրատարակումը հարկ է համարել անիրավության դեմ հաղթանակ, ինչպես նաև հայ գեղարվեստական ու պատմաքաղաքական մտքի երկու գլուխգործոցային երկերի փրկություն կորստից կամ անորոշ ճակատագրից: «Անբուժելի քաղցկեղի արագությամբ տարածվող այդ շարժումը խարխլեց հայ եկեղեցու և պետականության հիմքերը, պառակտեց մեր ազգային միասնությունը: Թոնդրակեցիներն ու թոնդրակուհիները գործում էին ծածուկ, հույժ գաղտնի՝ թաքցնելով իրենց քայքայիչ գործունեությունը», – գրում է Ս. Մուրադյանը (Բ, 368): Սակայն խորհրդային օրերում պետական քաջալերմամբ հայտնվեցին իրենց գիտական ու գեղարվեստական երկերում թոնդրակյան գաղափարախոսության պաշտպաններ: Ի՞նչ պիտի բերեր թոնդրակյան շարժումը հայությանն ու Հայաստանին, եթե այն չկասեցվեր: «Հարցի լավագույն գեղարվեստական պատասխանը, – գրում է հեղինակը, – Շիրագի «Թոնդրակեցիները» պոեմն է, որի գիտականության տարրն ավելի նշանակալից է, քան ժամանակի պաշտոնական կեղծ տեսակետը» (Բ, էջ 373):

Ս. Մուրադյանի երկհատոր ուսումնասիրությունը Շիրագի կյանքի և բազմաժանր ստեղծագործության խոր ու ընդգրկուն քննությունն է գիտատեսական բարձր մակարդակով: Այն խոշոր ներդրում է ոչ միայն շիրագագիտության, այլև մեր գրականագիտության մեջ առհասարակ, քանզի Շիրագ երևույթը գրական ազգակցության տեսանկյունից համակողմանիորեն դիտարկում է մեր բանաստեղծական մտքի զարգացման համապատկերում և պարզաբանում նրան առնչակից բազմաթիվ խնդիրներ: Շատ բան է արված, բայց կան դեռևս շատ անելիքներ: Ահա թե ինչու մենագրությունն ավարտվում է «Վերջ Բ գրքի» արտահայտությամբ, որ նշանակում է՝ նյութը սպառված չէ, և բացահայտումները շարունակվելու են:

ՍԱԼԳԻՍ ՄԽԻԹԱԼՅԱՆ